‘मंडल ते कमंडल’ : उत्तर प्रदेशातील सामाजिक न्यायाच्या राजकारणाची पुनर्रचना आणि समकालीन राजकीय प्रवाह

मतीन महिबूब शेख, संशोधक राज्यशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

सारांश :

‘मंडल ते कमंडल’ हे उत्तर प्रदेशातील राजकारणातील एक प्रमुख संक्रमण आहे. ज्यात १९९० च्या दशकातील मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीने सामाजिक न्यायाच्या राजकारणाला चालना दिली. तर कमंडलने (हिंदुत्ववाद) जातीय ओळखींना धार्मिक एकतेच्या छत्राखाली एकत्रित केले. उत्तर प्रदेशात, मंडलने ओबीसी आणि दलितांच्या आरक्षणाद्वारे सामाजिक न्यायाच्या राजकारणाला मजबूत केले. परंतु भाजपच्या कमंडल रणनीतीने हे राजकारण पुनर्रचित केले. ज्यात हिंदुत्ववादाला जातीय अभियांत्रिकीशी जोडले गेले. अलीकडील जात जनगणना आणि २०२४ च्या लोकसभा निवडणुकांमध्ये जात पुन्हा प्रमुख घटक बनली आहे. ज्याने सामाजिक न्यायाच्या राजकारणाला नवीन आयाम दिले. या रिसर्च पेपर मध्ये उत्तर प्रदेशातील हे संक्रमण, त्याचे परिणाम आणि सामाजिक न्यायाच्या पुनर्रचनेचे विश्लेषण केले आहे. उद्देश सामाजिक न्यायाच्या राजकीय विकासाचा अभ्यास करणे असून, गृहितकांनुसार कमंडलने मंडलला आव्हान देत सामाजिक न्यायाच्या राजकारणाला अधिक जटिल आणि डेटा-आधारित बनवले आहे. विवेचनात ऐतिहासिक संदर्भ, वर्तमान गतिशीलता आणि मुस्लिमांची भूमिका समाविष्ट आहे, तर निष्कर्षात भविष्यातील आव्हानांचा उल्लेख आहे.

प्रस्तावना :

उत्तर प्रदेश हे राज्य भारतातील राजकीय प्रयोगशाळा म्हणून ओळखले जाते, ज्यात जातीय आणि धार्मिक ओळखी राजकारणाला आकार देतात. १९९० च्या दशकात मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीने सामाजिक न्यायाच्या राजकारणाला जन्म दिला, ज्यात इतर मागासवर्गीय (ओबीसी) आणि दलितांना आरक्षणाद्वारे समान संधी उपलब्ध झाल्या. व्ही.पी. सिंह यांच्या सरकारने मंडल शिफारशी लागू केल्या, ज्याने "जनम के आधार पर अन्याय किया है तो जनम के आधार पर ही न्याय करना होगा" असे सांगितले. हे सामाजिक न्यायाचे प्रतीक होते, ज्यात जातीय असमानतेच्या विरोधात लढा दिला गेला. मात्र, भाजपने कमंडल (हिंदुत्ववाद) द्वारे हे आव्हान दिले, ज्यात राम मंदिर आंदोलनाने जातीय ओळखींना हिंदू एकतेच्या छत्राखाली एकत्रित केले. उत्तर प्रदेशात १९९० च्या दशकात मंडल विरुद्ध कमंडल ही द्वंद्वता उभी राहिली, ज्यात समाजवादी पक्ष (एसपी) आणि बहुजन समाज पक्ष (बीएसपी) ने सामाजिक न्यायाचे प्रतिनिधित्व केले, तर भाजपने हिंदुत्ववादाला जातीय अभियांत्रिकीशी जोडले.

२०१४ नंतर भाजपच्या उदयाने कमंडल प्रमुख झाले, ज्यात योगी आदित्यनाथ यांच्या नेतृत्वात हिंदुत्ववाद आणि विकासाचे मिश्रण दिसले. मात्र, २०२४ च्या लोकसभा निवडणुकांमध्ये जात पुन्हा प्रमुख झाली, ज्यात विरोधकांनी "आरक्षण खत्म कर देंगे" असा आरोप केला आणि ओबीसी-दलित मतदार भाजपपासून दूर गेले. अलीकडील जात जनगणनेने "जिसकी जितनी संख्या भारी, उसकी उतनी हिस्सेदारी" हे घोषवाक्य पुन्हा जिवंत केले आहे, ज्याने सामाजिक न्यायाच्या राजकारणाची पुनर्रचना केली. उत्तर प्रदेशात ओबीसी ४४-५०% आणि दलित २१% आहेत, जे बहुमत बनवतात. हे संक्रमण सामाजिक न्यायाच्या राजकारणाला अधिक डेटा-आधारित आणि गुंतागुंतीचे बनवते. हा शोध निबंध उत्तर प्रदेशातील ‘मंडल ते कमंडल’ चे विश्लेषण करतो, ज्यात ऐतिहासिक संदर्भ, वर्तमान आव्हाने आणि सामाजिक न्यायाच्या पुनर्रचनेचा अभ्यास आहे.

पारिभाषिक शब्द : मंडल, कमंडल, सामाजिक न्याय, ओबीसी, जातीय अभियांत्रिकी, सबाल्टर्न हिंदुत्व, पीडीए, जात जनगणना

उद्दीष्टे :

१ उत्तर प्रदेशातील मंडल ते कमंडल संक्रमणाचा ऐतिहासिक आणि राजकीय अभ्यास करणे.

२ कमंडलने सामाजिक न्यायाच्या राजकारणाची कशी पुनर्रचना केली याचे विश्लेषण करणे.

३ जात जनगणना आणि अलीकडील निवडणुकांमध्ये जातच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.

४ सामाजिक न्यायाच्या राजकारणाची वर्तमान प्रासंगिकता आणि भविष्यातील आव्हाने चर्चा करणे.

गृहितके :

१ मंडलने सामाजिक न्यायाच्या राजकारणाला मजबूत केले, परंतु कमंडलने जातीय ओळखींना धार्मिक एकतेत विलीन करून त्याची पुनर्रचना केली.

२ जात जनगणनेने "जिसकी जितनी संख्या भारी, उसकी उतनी हिस्सेदारी" हे तत्त्व पुन्हा जिवंत केले, ज्याने सामाजिक न्याय अधिक डेटा-आधारित होईल.

३ भाजपची सबाल्टर्न हिंदुत्व रणनीती कमंडल आणि मंडलचे मिश्रण आहे, परंतु ती जातीय एकतेच्या दबावात अस्थिर आहे.

४ मुस्लिम मंडल राजकारणात सेक्युलरिझमचे रक्षक होते, परंतु सामाजिक न्यायाच्या व्यापक अजेंड्यात ते अपुरे समाविष्ट झाले, ज्याने कमंडलच्या विजयाला मदत केली.

विषय विवेचन :

मंडल आयोग आणि सामाजिक न्यायाचे राजकारण :

१९७९ मध्ये जनता पार्टी सरकारने बी. पी. मंडल यांच्या अध्यक्षतेखाली मंडल आयोगाची स्थापना केली. या आयोगाचे मुख्य उद्दिष्ट सामाजिक आणि शैक्षणिक दृष्ट्या मागासवर्गीय समुदायांची ओळख पटवून त्यांना सरकारी नोकऱ्या आणि शिक्षणात प्रतिनिधित्व देणे हे होते. मंडल आयोगाने देशभरातील सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक निकषांचा अभ्यास करून ओबीसी समुदायांना २७% आरक्षण देण्याची शिफारस केली. हा अहवाल १९८० मध्ये सादर करण्यात आला, परंतु त्याची अंमलबजावणी १९९० मध्ये पंतप्रधान व्ही. पी. सिंह यांनी केली.या निर्णयामुळे भारतीय राजकारणात मोठे बदल घडून आले. ओबीसी समुदायांना राजकीय सक्षमीकरणाची संधी मिळाली आणि अनेक नवीन प्रादेशिक पक्ष उदयास आले. बिहार आणि उत्तर प्रदेशमध्ये लालू प्रसाद यादव, मुलायम सिंह यादव आणि नितीश कुमार यांसारखे नेते उदयास आले. मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीमुळे सामाजिक न्यायाचे राजकारण अधिक प्रभावी झाले, परंतु त्याच वेळी उच्चवर्णीय समुदायांमध्ये असंतोषही निर्माण झाला.

मंडल आयोगाचा ऐतिहासिक प्रभाव :

भारतीय सामाजिक न्यायाच्या इतिहासातील मंडल आयोगाचा ऐतिहासिक प्रभाव हा एक क्रांतिकारी अध्याय आहे, ज्यात जातीय असमानतेच्या विरोधात आरक्षणाचे सशक्त साधन विकसित झाले. जनता पार्टी सरकारने १९७९ मध्ये आयोग स्थापित केला, ज्याने सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक मागासपणाचे ११ निकष (जसे शिक्षण, व्यवसाय, उत्पन्न) निश्चित केले. आयोगाने ४०५ जिल्ह्यांमध्ये सर्वेक्षण केले आणि ओबीसींची लोकसंख्या ५२% मानून २७% आरक्षणाची शिफारस केली. अहवाल १९८० मध्ये सादर झाला, परंतु इंदिरा गांधी आणि राजीव गांधी सरकारांनी त्याकडे दुर्लक्ष केले. १९९० मध्ये व्ही.पी. सिंह यांच्या सरकारने अंमलबजावणी घोषित केली, ज्याने ओबीसींना सरकारी नोकऱ्या आणि शिक्षणात संधी उपलब्ध झाली. मात्र, हे आरक्षण ७५% लोकसंख्येला (एससी/एसटी/ओबीसी) लाभ देणारे ठरले, ज्याने उच्चवर्णीय आणि विद्यार्थ्यांमध्ये असंतोष निर्माण केला. उत्तर आणि पश्चिम भारतात तीव्र आंदोलने झाली, ज्यात १९९० मध्ये विद्यार्थ्यांनी आत्मदहन केले आणि काहींचा मृत्यू झाला.

राजकीय प्रभाव म्हणजे जनता दलाचे खंडीकरण आणि ओबीसी-केंद्रित पक्षांचा उदय. मंडल अंमलबजावणीने व्ही.पी. सिंह सरकार पडले, परंतु लालू प्रसाद यादव (आरजेडी), मुलायम सिंह यादव (एसपी) आणि नितीश कुमार (जेडीयू) सारख्या नेत्यांचा उदय घडवला. हे नेते ओबीसींच्या आकांक्षांचे प्रतिनिधित्व करतात आणि बिहार, उत्तर प्रदेशसारख्या राज्यांत जातीय राजकारण मजबूत झाले. मंडलने सामाजिक चळवळींना चालना दिली, ज्यात दलित, आदिवासी आणि मुस्लिमांसोबत ओबीसींचे गठबंधन झाले. मात्र, भाजपने कमंडल (हिंदुत्ववाद) द्वारे हे आव्हान दिले, ज्यात १९९२ च्या बाबरी विध्वंसाने जातीय ओळखींना धार्मिक एकतेत विलीन केले. सर्वोच्च न्यायालयाच्या इंद्रा साहनी खटल्यात (१९९२) मंडल वैध ठरले, ज्यात आरक्षण ५०% मर्यादित ठेवले आणि क्रिमी लेयर (वार्षिक उत्पन्न ८ लाखांपेक्षा जास्त) वगळण्याचे निर्देश दिले. हे आरक्षण शिक्षणात २००६ पर्यंत विस्तारले गेले. सामाजिक प्रभाव म्हणजे ओबीसींच्या शिक्षण आणि नोकरीतील प्रतिनिधित्व वाढले, ज्यात राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षणानुसार ओबीसींच्या जीवनमानात सुधारणा दिसली. मात्र, हे आरक्षणाने गुणवत्ता कमी झाली, जातीय द्वेष वाढला आणि आर्थिक मागासपणाकडे दुर्लक्ष झाले असा आरोप आहे. मंडलने जमीनी वाटप आणि उत्पादन संबंधातील बदलाचीही शिफारस केली, परंतु ती अंमलात आली नाही.आजच्या संदर्भात, मंडलचा प्रभाव जात जनगणनेत दिसतो, ज्यात २०२३ च्या बिहार जनगणनेने ओबीसी/दलितांना ८४% दाखवले आणि

आरक्षण विस्ताराची मागणी वाढली. हे सामाजिक न्याय मजबूत करते, परंतु राजकीय ध्रुवीकरण आणि आर्थिक असमानतेचे आव्हान कायम आहे.

उत्तर प्रदेशातील राजकारण नेहमीच जात आणि धर्माच्या द्वंद्वात गुंतलेले आहे. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात काँग्रेस पक्षाने जातीय गठबंधनांद्वारे वर्चस्व गाजवले, ज्यात उच्चवर्णीय (ब्राह्मण, ठाकूर) आणि दलित-मुस्लिम मतदारांना जोडले गेले. मात्र, १९६०-७० च्या दशकात शेतकरी आंदोलने आणि हरित क्रांतीने मध्यम जाती (जसे यादव, कुर्मी) उदयास आल्या, ज्याने काँग्रेसच्या एकाधिकाराला आव्हान दिले. १९८० मध्ये मंडल आयोगाने ओबीसींना २७% आरक्षणाची शिफारस केली, परंतु ती १९९० पर्यंत लागू झाली नाही. व्ही.पी. सिंह यांच्या जनता दल सरकारने १९९० मध्ये मंडल शिफारशी लागू केल्या, ज्याने सामाजिक न्यायाचे राजकारण उदयास आणले. हे जातीय अन्यायाच्या विरोधात होते, जसे व्ही.पी. सिंह म्हणतात, "जनम के आधार पर अन्याय किया है तो जनम के आधार पर ही न्याय करना होगा." उत्तर प्रदेशात हे संक्रमण तीव्र होते, ज्यात उच्चवर्णीयांनी (जसे ब्राह्मण आणि राजपूत) विरोधी आंदोलने केली, परंतु ओबीसी आणि दलितांनी स्वीकारले. समाजवादी पक्ष (एसपी) ने मुलायम सिंह यादवांच्या नेतृत्वात यादव-केंद्रित रणनीती अवलंबली, तर बहुजन समाज पक्ष (बीएसपी) ने कांशीराम आणि मायावती यांच्या नेतृत्वात दलित-ओबीसी गठबंधन साधले. १९९१ च्या निवडणुकांत मंडलने जनता दलाला यश मिळवून दिले, परंतु १९९३ मध्ये एसपी-बीएसपी गठबंधनाने सत्ता मिळवली, ज्यात "मिले मुलायम कांशीराम, हवा में उड़ गए जय श्री राम" हे घोषवाक्य प्रसिद्ध झाले.

कमंडल राजकारणाचा उदय :

मंडल राजकारणाच्या उदयानंतर भारतीय जनता पक्षाने हिंदुत्ववादी राजकारणाच्या माध्यमातून ‘कमंडल’ रणनीती विकसित केली. कमंडल हा हिंदू साधूंच्या जलपात्राचे प्रतीक असून तो हिंदुत्ववादी राजकारणाचे प्रतीक मानला जातो. भाजपने कमंडल द्वारे हे आव्हान दिले, ज्यात १९८० च्या दशकात राम जन्मभूमी आंदोलनाने हिंदुत्ववादाला चालना मिळाली. १९९२ च्या बाबरी मशीद विध्वंसाने कमंडल प्रमुख झाले, ज्यात जातीय ओळखींना हिंदू एकतेत विलीन केले गेले. भाजपने "मंडल कमीशन की राजनीति पर राम मंदिर की राजनीति" असे सांगून जातीय राजकारणाला धार्मिक रंग दिला. १९९० च्या दशकात हे द्वंद्व तीव्र होते, ज्यात १९९५ मध्ये बीएसपी-भाजप गठबंधन झाले, परंतु ते अस्थिर राहिले. २००० च्या दशकात एसपी आणि बीएसपीने आलटून पालटून सत्ता मिळवली: २००२ मध्ये भाजप-बीएसपी, २००७ मध्ये बीएसपीने "दलित-ब्राह्मण" गठबंधनाद्वारे बहुमत मिळवले, ज्यात मायावतींनी सामाजिक न्यायाला "सर्वजन हिताय" च्या रूपात विस्तारित केले. २०१२ मध्ये अखिलेश यादवांच्या एसपीने युवा आणि विकासाचे मिश्रण करून सत्ता मिळवली, परंतु जातीय आधार कायम राहिला.

सबाल्टर्न हिंदुत्व आणि भाजपची नवीन रणनीती :

२०१४ नंतर भारतीय जनता पक्षाने उत्तर प्रदेशात नवीन सामाजिक अभियांत्रिकीची रणनीती अवलंबली. भाजपने गैर-यादव ओबीसी आणि गैर-जटाव दलित समुदायांना आपल्या राजकीय आधारात सामावून घेण्याचा प्रयत्न केला. या रणनीतीला काही राजकीय विचारवंत ‘‘सबाल्टर्न हिंदुत्व’’ असे संबोधतात. या माध्यमातून हिंदुत्ववादी विचारसरणी आणि सामाजिक न्यायाच्या काही मागण्यांचे मिश्रण तयार करण्यात आले. २०१७ आणि २०२२ च्या विधानसभा निवडणुकांमध्ये भाजपला मोठे यश मिळाले. या काळात हिंदुत्ववादी राजकारणासोबत कल्याणकारी योजनांनाही महत्त्व देण्यात आले.

२०१४ नंतर मोदी लाटेत भाजपचा उदय झाला, ज्यात कमंडल प्रमुख झाले. योगी आदित्यनाथ यांच्या नेतृत्वात (२०१७ पासून) हिंदुत्ववाद आणि विकासाचे मिश्रण दिसले, ज्यात "सबाल्टर्न हिंदुत्व" द्वारे गैर-यादव ओबीसी (कुर्मी, लोध, निषाद, जाट) आणि गैर-जटाव दलितांना (पासी, कोरी) जोडले गेले. २०१७ च्या विधानसभा निवडणुकांत भाजपने ४७.४% उच्च जातीच्या आमदारांना निवडले, परंतु ओबीसींना ४०% आणि दलितांना १७% प्रतिनिधित्व दिले. २०२२ मध्ये योगी सरकारने पुनरागमन केले, ज्यात "बुलडोझर बाबा" आणि कल्याणकारी योजनांद्वारे (जसे उज्ज्वला, किसान सन्मान) जातीय मतदारांना आकर्षित केले. मात्र, हे मंडल विरुद्ध कमंडलचे रीडक्स होते, ज्यात भाजपने हिंदुत्ववाद एकटा पुरेसा नाही हे ओळखले आणि जातीय गठबंधन केले, जसे अपना दल (कुर्मी) आणि सुहेलदेव भारतीय समाज पार्टी (राजभर) सोबत युती. २०२४ च्या लोकसभा निवडणुकांत जात पुन्हा प्रमुख झाली. विरोधकांच्या (एसपी-काँग्रेस) "आरक्षण खत्म कर देंगे" आणि "संविधान बदल देंगे" आरोपाने ओबीसी आणि दलित मतदार भाजपपासून दूर गेले, ज्यात भाजपच्या जागा ६२ वरून ३३ वर घसरल्या. हे मंडल २.० चे लक्षण होते, ज्यात बिहारच्या जात जनगणनेचा (२०२३) प्रभाव दिसला, ज्यात ओबीसी

आणि दलित एकत्रित ८४% असल्याचे दाखवले. उत्तर प्रदेशातही जात जनगणनेची मागणी वाढली, ज्यात २०२५ मध्ये मोदी सरकारने जनगणनेत जात गणना घोषित केली, ज्याने सामाजिक न्यायाच्या राजकारणाची पुनर्रचना केली. "जिसकी जितनी संख्या भारी, उसकी उतनी हिस्सेदारी" हे घोषवाक्य पुन्हा जिवंत झाले, ज्याने ५०% आरक्षण मर्यादेच्या पलीकडे जाण्याची मागणी वाढवली आणि ओबीसी उप-वर्गीकरण (जसे अति मागास) चर्चेत आले. भाजपने कुर्मी नेत्याला राज्याध्यक्ष नेमून जातीय समर्थन पुनर्प्राप्त करण्याचा प्रयत्न केला, तर एसपीने पीडीए (पिछड़ा, दलित, अल्पसंख्यक) द्वारे जातीय एकता साधली. काँग्रेसनेही जातीय गटांना (जाट, गुर्जर, पासी, निषाद) लक्ष्य करून संघटना पुनरुज्जीवित केली.

कमंडल आंदोलनाचे विश्लेषण :

भारतीय राजकारणात १९९० च्या दशकात 'मंडल विरुद्ध कमंडल' ही द्वंद्वता उभी राहिली, ज्यात मंडलने जातीय आरक्षणाद्वारे सामाजिक न्यायाचे राजकारण मजबूत केले, तर कमंडलने धार्मिक हिंदुत्ववादाच्या माध्यमातून जातीय ओळखींना हिंदू एकतेत विलीन केले. कमंडल हे हिंदू साधूंच्या कमंडलू (जलपात्र) चे प्रतीक आहे, जे भाजपच्या हिंदुत्ववादी राजकारणाचे प्रतिनिधी आहे. हे आंदोलन राम जन्मभूमी-बाबरी मशीद विवादावर केंद्रित होते, ज्यात लालकृष्ण अडवाणींच्या रथयात्रेने (१९९०) लाखो हिंदूंना एकत्रित केले. व्ही.पी. सिंह सरकारच्या मंडल अंमलबजावणीच्या (७ ऑगस्ट १९९०) विरोधात कमंडल उदयास आले, ज्यात भाजपने "मंडल कमीशन की राजनीति पर राम मंदिर की राजनीति" असे सांगून धार्मिक ध्रुवीकरण केले. परिणामी, ६ डिसेंबर १९९२ रोजी बाबरी मशीद विध्वंस झाला, ज्याने देशभर सांप्रदायिक दंगली घडवल्या आणि भाजपचा राजकीय उदय घडवला. कमंडलने उच्चवर्णीय आणि मागासवर्गीय हिंदूंना एकत्र आणले, ज्यात ओबीसी नेत्यांचा उदय (जसे मुलायम सिंह, लालू प्रसाद) रोखण्याचा प्रयत्न झाला. आजच्या भारतात, राम मंदिर उद्घाटन (२२ जानेवारी २०२४) ने कमंडलचा वारसा पुन्हा जिवंत केला, ज्यात भाजपने विकास आणि हिंदुत्वाचे मिश्रण करून जातीय राजकारणाला आव्हान दिले. मात्र, जात जनगणनेने (२०२३-२०२५) मंडल-कमंडल द्वंद्व पुन्हा उफाळले, ज्यात सामाजिक न्यायाच्या मागण्या वाढल्या. हा निबंध कमंडल आंदोलनाचे विस्तृत विश्लेषण करतो, ज्यात ऐतिहासिक संदर्भ, राजकीय रणनीती आणि सामाजिक प्रभाव तपासला जाईल.

जात जनगणना आणि सामाजिक न्यायाचे नवीन राजकारण :

अलीकडील काळात जात जनगणना हा भारतीय राजकारणातील महत्त्वाचा मुद्दा बनला आहे. बिहारमध्ये २०२३ मध्ये करण्यात आलेल्या जात सर्वेक्षणानंतर सामाजिक न्यायाच्या राजकारणाला नवीन दिशा मिळाली. “जिसकी जितनी संख्या भारी, उसकी उतनी हिस्सेदारी” हा घोषवाक्य पुन्हा चर्चेत आला. या पार्श्वभूमीवर ओबीसी उपवर्गीकरण, आरक्षणाचा विस्तार आणि प्रतिनिधित्वाच्या मागण्या वाढल्या आहेत. उत्तर प्रदेशातही समाजवादी पक्षाने पीडीए (पिछड़ा-दलित-अल्पसंख्यक) या सामाजिक समीकरणाच्या माध्यमातून नवीन राजकीय रणनीती विकसित केली आहे.

सामाजिक न्यायाच्या राजकारणात मुस्लिमांची भूमिका :

उत्तर प्रदेशात मुस्लिमांची लोकसंख्या सुमारे १९ टक्के आहे. मंडल राजकारणाच्या काळात मुस्लिमांनी समाजवादी आणि बहुजन राजकारणाला पाठिंबा दिला. मात्र सामाजिक न्यायाच्या व्यापक राजकारणात मुस्लिमांचे प्रतिनिधित्व मर्यादित राहिले. विशेषतः पासमांदा मुस्लिम समुदायांनी सामाजिक आणि आर्थिक मागासलेपणाच्या प्रश्नांवर अधिक लक्ष देण्याची मागणी केली आहे. हिंदुत्ववादी राजकारणाच्या उदयानंतर मुस्लिमांचे राजकीय प्रतिनिधित्व काही प्रमाणात कमी झाले आहे. मुस्लिमांची भूमिका महत्त्वाची आहे. उत्तर प्रदेशात मुस्लिम १९% आहेत आणि मंडल राजकारणात ते सेक्युलरिझमचे रक्षक होते, ज्यात एसपी आणि बीएसपीने त्यांना समाविष्ट केले. मात्र, सामाजिक न्यायाच्या व्यापक अजेंड्यात ते अपुरे समाविष्ट झाले, जसे पासमांदा मुस्लिम (मागास मुस्लिम जाती) आरक्षणाची मागणी करतात. मंडल आयोगाने मुस्लिमांमधील मागास जाती ओळखल्या, परंतु पक्षांनी याकडे दुर्लक्ष केले, ज्याने कमंडलच्या विजयाला मदत केली. कमंडलने मुस्लिम राजकीय स्थान कमी केले, ज्यात हिंदुत्ववादाने सामाजिक न्यायाच्या प्रवचनाला विस्थापित केले.

२०२५ च्या बिहार निवडणुकांत मंडलने प्रभाव दाखवला, ज्यात नीतीश कुमारांच्या जनता दल (यू) ने जातीय गठबंधनाद्वारे यश मिळवले, ज्याचा प्रभाव उत्तर प्रदेशात दिसतो. २०२७ च्या उत्तर प्रदेश विधानसभा निवडणुकांत जात प्रमुख राहील, ज्यात सांस्कृतिक विवाद (जसे 'घूसखोर पंडित' चित्रपट) आणि प्रशासकीय निर्णय (जसे ओबीसी उप-

वर्गीकरण) जातीय एकीकरणाला चालना देत आहेत. हे संक्रमण सामाजिक न्यायाला अधिक जटिल बनवते, ज्यात प्रतिनिधित्व आणि आर्थिक न्यायाच्या मागण्या वाढत आहेत, परंतु धार्मिक ध्रुवीकरणाचे आव्हान कायम आहे.

निष्कर्ष :

'मंडल ते कमंडल' ने उत्तर प्रदेशातील सामाजिक न्यायाच्या राजकारणाची पुनर्रचना केली, ज्यात मंडलने आरक्षणाद्वारे समानता आणली, तर कमंडलने जातीय ओळखींना हिंदुत्ववादात विलीन केले. जात जनगणनेने हे राजकारण नवीन डेटा-आधारित लढ्यात बदलले, ज्यात ओबीसी आणि दलितांच्या मागण्या वाढल्या. भाजपची सबाल्टर्न हिंदुत्व रणनीती यशस्वी झाली, परंतु जातीय दबावात ती अस्थिर आहे. मुस्लिमांच्या अपुर्या समावेशनाने मंडल राजकारण कमकुवत झाले. भविष्यात, २०२७ च्या निवडणुकांत जात आणि सामाजिक न्याय प्रमुख राहतील, ज्यात घटनात्मक बदल आणि न्यायालयीन हस्तक्षेप आवश्यक आहेत. हे संक्रमण सामाजिक न्यायाला मजबूत करू शकते, परंतु धार्मिक ध्रुवीकरणाचे आव्हान कायम आहे.

संदर्भ :

१. सुहास पळशीकर - देश प्रदेश २०१५, युनिक प्रकाशन

२. राम पुनियानी - कल्याण सिंह, संघ आणि ओबीसींचे राजकारण, ब्लॉग

३. सत्येद्र पी.एस. – मंडल आयोग: राष्ट्र निर्मितीच सर्वात मोठ पाऊल, माधुश्री प्रकाशन

४. प्रमोद मुजुमदार – हिंदुत्ववादी राजकारणाच्या पाऊलखुणा, लोकवाडमय गृह

५. प्रदीप श्रीवास्तव - उत्तरप्रदेश चुनाव, जातियों का पुनर्ध्रुवीकरण २०२२, पेंगुइन रैंडम हाऊस, दिल्ली

६. राजेन्द्र व्दिवेदी - ऑंकडों की सत्ता 2020, कौटिल्य बुक्स, दिल्ली

७. Anil Maheshwari - Uttar Pradesh Elections 2022 More Than A State At Stake, Om Books International, Delhi

८. Abhigyan Prakash - The Power and Plight of Uttar Pradesh 2022, Harper Collins India, Delhi

९. Prakhar Kishore - Recipe To Win The Up Election 2022, Notion Press, Tamilnadu